

پژوهش در تاریخ، سال دهم شماره ۲۷ و ۲۸، بهار و تابستان ۱۳۹۹

اسلام، گفتمان صلح‌مدارانه یا جنگ‌طلبانه؟ نگاهی به کتاب محمد پیامبر صلح در گرماگرم ستیز امپراتوری‌ها

محبوبه حامی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۵/۰۷

چکیده

هُوان کُل / خوان کل نویسنده کتاب محمد پیامبر صلح در گرماگرم ستیز امپراتوری‌ها، نگرش غالب در قرآن و سیره عملی پیامبر را صلح و صلح‌طلبی قلمداد کرده است. تضاد و مقابله این دیدگاه با نظریه‌هایی که پیش از آن توسط برخی از نویسندگان غربی مطرح شده بود، موجب شد این اثر با بازخوردهای متعدد و گاه متمایزی مواجه شود. بخشی از خوانندگان، نگاه جدید نویسنده را تمجید کرده‌اند. در مقابل برخی نویسندگان را فاقد نگاه علمی دانسته و حتی او را متعصب خوانده‌اند. این مسئله اهمیت و ضرورت بررسی و نقد این کتاب را دوچندان می‌کند. در این نوشتار تلاش خواهد شد ضمن بیان چارچوب اصلی

کتاب، ادعاهای نویسنده درباره دین اسلام و قرآن ارزیابی شود. با بررسی و نقد محتوای این اثر بر آن هستیم تا

^۱. کارشناس ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه الزهراء، hami.mahboobeh@gmail.com

به پاسخی منطقی برای این سؤال دست یابیم که: «چرا این کتاب و حتی نویسنده آن با واکنش‌های گوناگون و در بسیاری موارد متمایز مواجه شده است»؟

واژگان کلیدی: قرآن، محمد پیامبر اسلام(ص)، اسلام‌گرایی، صلح، جهاد، جنگ

۱. مقدمه

ظهور اسلام در عربستان و سپس گسترش آن در آسیای جنوب غربی و شمال آفریقا در قرون نخستین اسلامی برگی جدید از تاریخ را رقم زد به گونه‌ای که دین اسلام جزو لاینفک خاورمیانه شد. اهمیت این منطقه در جهان به خصوص برای غربی‌ها آنچنان زیاد است که مطالعات اسلامی بخش مهمی از تحقیقات آن‌ها را به خود اختصاص داده است. حاصل این پژوهش‌ها در مقاطع مختلف تاریخ موجب شکل‌گیری دیدگاه‌های مختلفی درباره اسلام شده است. یکی از پُررونق‌ترین نگرش‌هایی که امروزه در غرب درباره اسلام شکل گرفته، که توسط رسانه‌های آن‌ها هم بسیار تبلیغ می‌شود، بحث اسلام‌هراسی است که ریشه‌های آن را می‌توان از دوران قرون وسطی پیگیری کرد^۱ ولی اسلام‌هراسی سیاسی به‌عنوان یک گرایش نظری تا حدودی به هانتینگتون و کتابش، برخورد تمدن‌ها، باز می‌گردد (صدری، ۱۳۸۵: ۹۳-۱۱۰). در حال حاضر در ایالات متحده آمریکا حدود ۵۵ درصد از آمریکایی‌ها دیدگاهی مخالف با اسلام دارند و حدود ۳۸ درصد آن‌ها نسبت به مسلمانان دیدگاه متعارضی دارند (Todd, 2019: 3). به‌مرور نگرش کتاب‌ها و مقالات درباره جهاد در اسلام، در تحقیقات غربی‌ها گسترش یافت و نگرشی را شکل داد که اسلام‌هراسی را تقویت کرد. اینکه ناخشنودی نسبت به «اسلام»^۲ در غرب بیش از ناخشنودی نسبت به «اسلام‌گرایی»^۳ است، تا حدود زیادی به آثاری باز می‌گردد که درباره پیامبر اسلام و جهادهای دوران مدنی توسط اسلام‌شناسان غربی نگاشته شده‌اند. برای مثال

^۱ رجوع کنید به *دایره‌المعارف دین (Encyclopedia of Religion)* مدخل «اسلام‌هراسی» («Islamophobia») نوشته تاد گرین (Todd Green).

^۲ مخالفت و تنفر نسبت به دین اسلام

^۳ مخالفت با عملکرد مسلمانان نه دین اسلام

مونتگمری وات، یکی از محققین دقیق مطالعات اسلامی، جهاد در دوره اسلامی را جایگزین جنگ‌های قبیله‌ای قلمداد کرده است (وات، ۱۳۸۴: ج ۱). بسیاری از آثار شرق‌شناسان در بررسی جهادهای زمان پیامبر تحلیل‌های این‌چنینی ارائه کرده‌اند (صمیمی، ۱۳۹۵؛ عبدالمحمدی، ۱۳۹۱: ۷-۲۶؛ متانت‌پور، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۳۰). یکی از جدیدترین آثار، که دیدگاهی نامساعد به اسلام دارد، کتاب *تاریخ جهاد از محمد تا داعش* است که تا حد زیادی مورد اقبال خوانندگان قرار گرفته است. هوان گُل با نگارش *محمد پیامبر صلح در گرماگرم ستیز امیر/توری‌ها* نظری متعارض را مطرح کرد. به طوری که با مقایسه عناوین دو کتاب کاملاً آشکار است که مفهوم جهاد جای خود را به مفهوم صلح داده است. این تغییر نگرش در کتاب هوان گُل، با همه نقاط ضعف و قوت آن، عرصه جدیدی را به روی پژوهش‌های غربی گشوده است.

۲. معرفی نویسنده و مترجم اثر

هوان گُل متولد سال ۱۹۵۲ میلادی به خاطر شغل پدرش، که عضو ارتش آمریکا بود، مدتی در اریتره و سپس اتیوپی زندگی کرد. به این ترتیب از همان دوران کودکی با اسلام آشنا شد و سرانجام در رشته تاریخ ادیان به تحصیل در حوزه اسلام پرداخت. او در سال ۱۹۷۲ به آیین بهایی گرایش پیدا کرد. سپس تحقیقاتی را درباره این آیین به انجام رساند و نهایتاً در سال ۱۹۹۶ بعد از مباحثاتی با رهبران بهایی، بر سر سیستم حکومتی آن‌ها، از این آیین کناره‌گیری کرد و بهاییت را متعصبانه قلمداد نمود. در حال حاضر او از اساتید دانشگاه میشیگان است و پژوهش‌های متنوعی درباره اسلام و شیعه انجام داده است.

این نویسنده، علاوه بر وقوف بر تاریخ اسلام، آگاهی نسبتاً دقیقی هم از وقایع و مسائل سیاسی خاورمیانه داشته و حتی آگاهی عمیق او از رسانه نیز در نگارش آثارش آشکار است. کُل کتاب‌های زیادی نگاشته که پیش از این کتاب *ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق* از این نویسنده نیز به فارسی ترجمه شده است (کل، ۱۳۹۷). موضوع کتاب‌های کُل هم مربوط به قرون نخستین اسلام و هم عصر حاضر است. خاورمیانه مهم‌ترین دغدغه این نویسنده در

پژوهش‌هایش بوده است. حوزه تحقیقات او درباره استعمار و انقلاب در خاورمیانه، اسلام شیعی، بهائیت و جامعه عرب بوده است. محمد پیامبر صلح در گرماگرم ستیز امپراتوری‌ها آخرین کتابی است که توسط این نویسنده در سال ۲۰۱۸ به چاپ رسید و در سال ۱۳۹۸ توسط صالح طباطبایی به فارسی ترجمه شده است.

صالح طباطبایی در رشته‌های فیزیک و سپس علوم شناختی تحصیلات خود را به پایان رساند. از تألیفات و ترجمه‌های او می‌توان فهمید که فرهنگ و هنر از مهم‌ترین علایق مترجم است. بعد از ترجمه دایره‌المعارف مستشرقان، ترجمه اثر هوان گُل دومین تجربه این مترجم در زمینه تاریخ است. پیش از این کتاب‌های دیگری را به فارسی روان و ساده برگردانده که نشانه موفقیت او در ترجمه است. ترجمه اثر مذکور نیز ترجمه‌ای سلیس و شیوا از این مترجم است. با این حال اگر در زمینه تاریخ اسلام تخصص داشت، پی‌نوشت‌هایش می‌توانست تحلیل عمیقی از این کتاب ارائه دهد و از اشتباهات نیز می‌کاهید؛ برای مثال به جای آیین حنیف، حنیفه ضبط شده که کاملاً معنا و مفهوم متفاوتی را القا می‌کند (گُل، ۱۳۹۸: ۱۱۹). به علاوه برخی از پی‌نوشت‌ها آگاهانه و با رویکرد تاریخی نوشته نشده‌اند؛ به عنوان مثال نویسنده، در بحث مربوط به رستگاری، تلقی قرآن را یک تلقی کثرت‌مدار معرفی کرده است. به این معنا که یکتاپرستان می‌توانند به رستگاری اخروی برسند، ولی مترجم آن را متعارض با عقیده شریعت‌مداران مسلمان تلقی کرده است (همان: ۱۳۸).

۳. معرفی اثر

در این کتاب هوان گُل به بررسی زندگی پیامبر در دوران مکی و مدنی در شبه‌جزیره عربستان پرداخته که، همزمان با حیات پیامبر، شاهنشاهی ساسانی و امپراتوری روم شرقی در حال کشاکش بودند. نویسنده سیره عملی پیامبر را با در نظر گرفتن قرآن به عنوان مهم‌ترین منبع باقی‌مانده از آن زمان مورد بررسی و بازنگری قرار داده است. چیزی که اثر مذکور را از دیگر

پژوهش‌ها متمایز می‌کند این است که نویسنده صلح‌طلبی را وجه غالب قرآن و سیره پیامبر فرض کرده و در جهت اثبات آن فصل‌های کتاب را پیش برده است.

نویسنده در مقدمه بر این نکته تأکید کرده که «اسلام، نه کمتر از مسیحیت، دینی غربی است که در آغاز در قلمرو امپراتوری روم بالنده شد. وانگهی پیامبر خود را همچون هم‌پیمان غرب می‌دید. پیامبر در سال‌های یورش مشرکان از گزینه صلح دست نکشید... چنانکه قرآن نیز آموزه جنگ عدالت‌خواهانه را در خود دارد ولی از جنگ مقدس سخنی نمی‌گوید و از واژه جهاد در این مفهوم اخیر بهره نمی‌برد» (همان: ۱۱). چارچوب اصلی این کتاب بر پایه فرضیه مذکور است. در تحلیل محتوای اثر بیشتر به روش و رویکرد نویسنده پرداخته می‌شود.

فصل نخست از زمانی آغاز می‌شود که پیامبر از طرف خدیجه همراه با کاروان تجاری به دمشق فرستاده شد که در این زمان تقریباً بیست‌وپنج‌ساله است. مسیرهای کاروان تجاری و تجربه‌های محمد(ص) در طول این سفرها به طور مفصل مورد مذاقه قرار گرفته است. سفرهای تجاری با جزئیات بیان شده به گونه‌ای که مخاطب تا حدودی بتواند کم و کیف این سفرها را تصور کند. در واقع این بخش مربوط به دوران پیش از بعثت پیامبر است و بر تجارت به عنوان شغل و پیشه اصلی پیامبر در دوران قبل از بعثت تأکید شده است. با خواندن این بخش می‌توان دریافت که نویسنده نقش این سفرها را در بنیان فکری پیامبر بسیار دخیل دانسته و حتی این تجربه‌ها را در آیات وحی نیز جستجو کرده است.

فصل دوم مربوط به زمان ظهور وحی بر پیامبر است. نویسنده آیاتی را، که مربوط به صلح هستند، مورد بررسی قرار داده است. در این فصل به نقش اصلی پیامبر به عنوان انزاردهنده و یادآورنده تأکید شده است. بررسی تطبیقی بین آیات وحی قرآن و کتاب مقدس نیز صورت گرفته است. به نظر می‌رسد هوان کل، چنانکه در وب‌نوشتار *Informed comment* گفتمان صلح‌مداری اسلام را برجسته می‌کند، در این کتاب با روش و رویکردهای تاریخی این فرضیه را بررسی کرده است. تلاش برای تطبیق آیات کتاب مقدس با قرآن نیز در راستای این فرضیه انجام گرفته است. به علاوه، نویسنده وقایع همزمان در امپراتوری‌های شرق و غرب و جنگ‌های

پی در پی آن‌ها را زمینه شکل‌گیری گفتمان صلح در دین اسلام و به طور خاص قرآن قلمداد کرده است. در این میان از دو نوع صلح سلبی و ایجابی سخن به میان آمده است. صلح سلبی صلحی است که صرفاً به دلیل نبودن درگیری برقرار است؛ در حالی که صلح ایجابی صلحی است که به قصد پروراندن آشتی و مسالمت‌جویی پایدار ایجاد می‌شود (همان: ۴۸).

فصل سوم کتاب به دوران علنی شدن دعوت پیامبر می‌پردازد که با مخالفت‌های گسترده‌ای روبرو شد و فشار زیادی را برای تازه‌مسلمانان به دنبال داشت. سیره عملی پیامبر در مقابل مشرکان و کافران نیز مورد توجه نویسنده بوده است. همچنین به شغل پیامبر به عنوان تاجر، که بعد از بعثت نیز ادامه داشت، توجه شده است. طبق روال قبل، مؤلف در این بخش نیز در تلاش است تا نمونه‌هایی از کتاب مقدس را بر آیات قرآن و اسلام تطبیق دهد. تقارن حکومت بیزانس و امپراتوری ساسانی با پیامبر مرتباً یادآوری شده و مناسبات سیاسی پیامبر با این دو امپراتوری به خصوص روم شرقی در این بخش تحلیل شده است. پیامبر در این فصل به عنوان کسی معرفی شده که در میانه نزاع‌ها و کشمکش‌های دو امپراتوری ایران (حامی یهودیان) و روم (مدافع مسیحیت) گفتمان جنگ‌مدارانه را به سمت گفتمانی صلح‌مدارانه سوق می‌دهد. مفهوم جهاد نیز مورد بررسی قرار گرفته که از نظر هوان کُل در بسیاری از موارد معنایی غیر جنگ دارد.

فصل چهارم با آغاز هجرت پیامبر و مسلمانان به مدینه آغاز می‌شود. همچنین به سیاست‌گذاری پیامبر در این شهر توجه شده است، از جمله قانون‌نامه‌ای که در مدینه با موافقت گروه‌های مختلف شهری از جمله تازه‌مسلمانان، یهودیان، مسیحیان و ... تنظیم و تدوین شد که از آن به عنوان قراردادی اجتماعی یاد شده که اهالی یثرب را موظف می‌کرد که در مقابل قریشیان از شهر دفاع کنند (همان: ۱۲۱). نویسنده در این فصل غزوات و سریه‌ها را بازنگری و تحلیل کرده و به طور کلی مفهوم غزوه را درست نمی‌داند چرا که معتقد است تمام این درگیری‌ها جنبه دفاعی داشته‌اند و حتی در مواردی آن‌ها را سفرهای کاوشگرانه پیامبر عنوان کرده است (همان: ۱۲۸).

جنگ‌های بدر، احد و احزاب/خندق موضوع فصل بعدی کتاب هستند. در این فصل، نویسنده مفاهیم قتال و جهاد و تفاوت آن دو را در قرآن به طور مفصل بررسی و تبیین کرده است (همان: ۱۴۵). از مفهومی جدید به نام «جنگ عدالت طلبانه» سخن گفته است. از مهم‌ترین وجوه این بخش، انتقاد نویسنده از به‌کارگیری مفهوم غزوه در منابع متقدم اسلامی است. به عقیده نویسنده، این مفهوم دیدگاه اشتباه و نادرستی درباره‌ی دوران پیامبر در اذهان به وجود آورد درحالی‌که اگر جنگی رخ داد، جنبه‌ی دفاعی داشته است و برای این ادعا نمونه‌هایی از آیات قرآن و سیره‌ی پیامبر بیان کرده است.

فصل ششم شامل اتفاقاتی است که نهایتاً منجر به پیمان و صلح حدیبیه می‌شود. همزمان رخدادهای امپراتوری ایران و بیزانس هم بیان می‌شود تا خواننده درک عمیق‌تری از اوضاع آن زمان به دست آورد. همچنین به شأن نزول آیات توجه شده و هر جا شباهتی بین آیات قرآن و آیات کتاب مقدس وجود دارد، برجسته می‌کند. نتایج صلح حدیبیه و چگونگی نقض تعهد نیز توسط نویسنده مورد بررسی قرار گرفته است. فتح مکه در پی نقض پیمان حدیبیه از موضوعات دیگر این فصل است. نویسنده در این فصل نیز تلاش کرده با ذکر منابع و اسناد تاریخی، به خصوص قرآن، پیامبر اسلام را دعوت‌کننده به صلح معرفی کند.

فصل آخر کتاب با موضوع جنگ حنین، در سال هشتم هجری، آغاز می‌شود و به جنگ تبوک و نهایتاً رحلت پیامبر منتهی می‌شود. نویسنده آیات قرآن مربوط به هر یک از جنگ‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده و هر جا لازم دانسته حوادث مربوط به روم مسیحی و ایران زردشتی را -که تحلیل‌های مربوط به روم نسبت به مباحث پیش‌آمده در ایران از گستردگی بیشتری برخوردارند- نیز در جهت صلح‌مدارانه‌بودن سیره‌ی پیامبر تحلیل کرده است؛ چنانکه از عنوان این فصل نیز می‌توان به مسیر تحلیلی نویسنده پی برد (همان: ۱۹۹).

۴. نقد و بررسی شکلی

این کتاب ۳۴۶ صفحه‌ای توسط نشر روزنه چاپ شده است. اگر از طراحی روی جلد شروع کنیم، باید گفت که طراحی آن در عین سادگی با محتوای کتاب هم تناسب دارد. نماد «پر» بسیار آگاهانه و به‌جا بر روی جلد طراحی شده است. یکی از ویژگی‌های این طرح که با محتوای اثر مذکور هم تناسب دارد، این است که از قدیم به‌عنوان ابزار نوشتن به کار می‌رفت. از آنجا که مهم‌ترین منبع مورد توجه نویسنده قرآن است و در اولین آیات نازل شده بر پیامبر واژه «قلم» ذکر شده، ارتباط مستقیم طرح روی جلد را با محتوای کتاب در ذهن مخاطب تداعی می‌سازد. با اطمینان می‌توان گفت طرح جلد ترجمه فارسی از طرحی که برای جلد اثر به زبان انگلیسی طراحی شده با محتوای کتاب پیوند بیشتری دارد. زیرا یکی از متغیرهای اصلی و کلیدی کتاب صلح است که با تصویر جلد انگلیسی که جمعیت شمشیر به دست و سوار بر اسب را به تصویر می‌کشد، چندان تناسبی ندارد. یکی دیگر از نقاط قوت این کتاب ویرایش درست و به‌جا و رعایت فواصل است و جزو معدود کتاب‌هایی است که غلط‌آملائی در آن دیده نمی‌شود.

کتاب شامل هفت فصل می‌شود ولی متأسفانه عدم فهرست‌بندی توسط نویسنده باعث شده تا موضوعات فصل‌های کتاب و حتی شناخت نسبی از موضوعات مورد بررسی نویسنده از نظر دور بماند. در ابتدای هر فصل، شماره فصل نوشته شده و تیترا، که بیش از آنکه علمی باشد صرفاً ادبی است، در زیر آن آمده که بعد از آن هیچ سرتیتر یا عنوانی در طول فصل دیده نمی‌شود. بنابراین خواننده، بدون هیچ پیش‌زمینه‌ای درباره اثر، باید از ابتدا شروع به خواندن کند و تا به پایان نرسد، نمی‌تواند بازه زمانی پژوهش را تشخیص دهد. چنانچه نویسنده عمداً به فهرست‌بندی مرسوم بی‌اعتنا بوده است، بهتر بود تا دلایل خود را مطرح می‌کرد. از این ویژگی منفی کتاب که بگذریم، بقیه ویژگی‌های شکلی، دقیق و درست هستند. پی‌نوشت‌های همه فصل‌ها در انتهای کتاب مفصل و دقیق عنوان شده‌اند که از صفحه ۲۴۳ تا انتهای کتاب یعنی صفحه ۳۴۶ را به خود اختصاص داده‌اند.

۵. نقد و بررسی محتوایی

نقد و بررسی یک اثر باید معطوف به مطرح کردن امتیازات و کاستی‌ها باشد. کتاب مذکور نیز، مانند همه پژوهش‌های علمی، ویژگی‌های مثبت و نقاط ضعفی دارد. عنوان کتاب کاملاً منطبق بر محتوای اثر است. از مواردی که نویسنده می‌بایست به آن توجه می‌کرد، تیتربندی فصول است. گرچه این نقد ظاهراً مربوط به نقد شکلی اثر است ولی با کمی دقت می‌توان دریافت که تأثیر بسیار جدی بر محتوای اثر داشته است. به عنوان مثال، اگر فردی در حال مطالعه کتاب مذکور باشد، به دلیل نبودن عناوین و تیتربندی که معرف مطالب هستند، دچار سردرگمی خواهد شد و قادر به تفکیک مطالب نخواهد بود. همچنین اگر خواننده دوباره بخواند به برخی مباحث کتاب رجوع کند، باید زمان زیادی بگذارد تا مبحث مربوطه را پیدا کند و همین ممکن است او را نسبت به کتاب بی‌میل کند.

مهم‌ترین ادعای نویسنده در کتاب مذکور این است که «تصویر محمد(ص) و دوران صدر اسلام، آن‌چنان که از خوانش دقیق قرآن در خصوص مضامین مربوط به صلح بر می‌آید، نه تنها با دیدگاه‌هایی که در غرب در این باره رواج گسترده‌ای داشته‌اند که حتی با عمده سنت اخیر تاریخ‌نگاری اسلامی هم خوانی ندارد» (همان: ۱۲). روش نویسنده در کتاب به این صورت است که قرآن را مهم‌ترین منبع برای شناخت سیره پیامبر تلقی کرده و با اولویت قرار دادن آن، هر جا که به روایات متأخر (اسناد و منابع نخستین اسلامی که بعد از رحلت پیامبر نگاشته شدند) رجوع کرده، صحت و نادرستی آن‌ها را با آیات قرآن سنجیده که ارزش این پژوهش را چند برابر می‌کند. بنابراین نویسنده احادیث و روایاتی را، که در منابع مسلمانان بعد از رحلت پیامبر گرد آمده، تا حد امکان به کار نگرفته و در مقابل، قرآن را به عنوان مهم‌ترین و نخستین منبع بررسی سیره پیامبر مورد استفاده قرار داده است. به عبارت دیگر یکی از روش‌های تعیین صحت و سقم روایات اسلامی سنجش آن‌ها با قرآن است که توسط نویسنده مورد توجه قرار گرفته و به همین دلیل هم بسیار محتاطانه به منابع نگریسته است.

مؤلف بین اسلام در دوره پیامبر که نگرش صلح‌طلبانه داشته با آنچه پس از رحلت پیامبر در جامعه اسلامی دنبال شد، تفاوت قائل شده است. بنابراین بهتر بود علیرغم بالارفتن حجم کتاب، دلایل خود را مطرح می‌کرد و چرایی این امر را به چالش می‌کشید. شاید اگر این اتفاق افتاده بود، واکنش‌ها نسبت به آن متعادل‌تر و منطقی‌تر می‌شد.

شاید بتوان فصل نخست را یکی از مهم‌ترین و بدیع‌ترین فصول کتاب دانست که تا این زمان از نظرگاه پژوهشگران به دور مانده بود. نویسنده در این فصل، با جزئیات، سفرهای کاروان‌های تجاری را توضیح می‌دهد؛ به گونه‌ای که خواننده می‌تواند تصویر دقیقی‌تری از شغل پیامبر به دست آورد. از جزئیات مربوط به کاروان تجاری‌ای که پیامبر نیز با آن‌ها همراه بود و مناطقی که پیامبر از آنها عبور کرده، دیده‌های پیامبر و کنجکاو‌های او در سفر را برای خواننده ملموس می‌کند. به عقیده نویسنده کتاب، شهرت پیامبر به اعتبار مدیریت و قابلیتش در سفرهای تجاری بیشتر شد و نظر خدیجه را به خود جلب کرد (همان: ۳۹). از دیگر مواردی که بر اهمیت این کتاب می‌افزاید، استفاده از منابع دست اول از جمله کتیبه‌ها، پایپروس‌ها، سنگ‌نبشته‌ها و مهرهاست که در بررسی سیره پیامبر کمتر به آن‌ها توجه شده است.

نویسنده در بسیاری از موارد آیاتی از تورات را به جهت تطبیق آن با تجربه وحی بر پیامبر بیان کرده است که اگر آنها را حذف کنیم، خدشه‌ای به کلیت موضوع وارد نمی‌شود. به عنوان نمونه، در فصل دوم کتاب عباراتی از کتاب اشعیا نبی بیان شده است (همان: ۵۱-۵۲). شاید در نگاه اول به نظر برسد به دلیل اهمیت پژوهش‌های تطبیقی در غرب، نویسنده خود را ملزم دانسته تا این امر را در تحقیق خود رعایت کند ولی نویسنده خود اذعان دارد که هدفش این نیست که تأثیر تورات بر قرآن را نشان دهد؛ بلکه هدف این است که دست‌مایه‌های مشترک اندیشه‌ورزی در مورد تاریخ و سنت‌های فرهنگی را نشان دهد (همان: ۱۰۲). با این حال به عقیده نگارنده این سطور، این کار باعث شده در بسیاری موارد خط سیر اصلی کتاب به حاشیه کشیده شود، کما اینکه بررسی تطبیقی آیات قرآن و کتاب مقدس می‌توانست موضوع پژوهشی

مستقل باشد. بررسی و تحلیل و تبیین آیات قرآن بدون بررسی تطبیقی می‌توانست پژوهش را پخته‌تر و مستدل‌تر کند.

از وجوه مهم این اثر تسلط کامل نویسنده به منابع یونانی، رومی و لاتینی در سطح گسترده است که در بین پژوهشگران مسلمان به این قوت وجود ندارد. بنابراین استفاده از آنها در پیشبرد متغیرهای پژوهش تأثیر زیادی داشته است. برای نمونه چنانکه سوره روم این الزام را برای محقق ایجاد کرده، قوانین دینی امپراتوری‌های همزمان با پیامبر بررسی شده و تأثیر و یا عدم تأثیرپذیری پیامبر از آنها نیز بیان شده است. یکی دیگر از ویژگی‌های قابل توجه که در بیشتر فصول به چشم می‌خورد این است که مؤلف تفاسیر و موضوعات غیر ضروری را به کنار نهاده و بر کلیت نگرش قرآن تمرکز کرده است. همچنین یکی از خصوصیات کتاب که آن را از پژوهش‌های دیگر متمایز می‌کند، تعاریفی است که از برخی مفاهیم ارائه شده است. برای مثال، هر کدام از مفاهیم صلح، جهاد، قتال، ملت، اُمت، فتنه و جزیه به گونه‌ای عالمانه و روشمند تحلیل و تفسیر شده‌اند که می‌توان آنها را جزو ارزنده‌ترین دستاوردهای این پژوهش به شمار آورد. با اینکه واژگان مذکور بسیار عالمانه تفسیر شده‌اند، در برخی موارد نویسنده به خطا افتاده است؛ مثلاً در ترجمه سوره قدر که واژه «قَدْر» را معادل قُدْرَت عنوان کرده است یا در جایی که از جنگ عدالت‌طلبانه سخن گفته آشکارا رابطه این نوع جنگ با صلح را بیان نکرده است در حالی که نیاز به تفصیل بیشتری دارد (همان: ۱۴۶ و ۵۵).

در فصل سوم نیز روش نویسنده مانند فصول قبلی است و با بررسی تاریخی، صلح‌مداری قرآن و سیره پیامبر را مورد بررسی قرار داده و بر تفاوت آن با سیاست‌های دینی امپراتوران روم تأکید کرده است (همان: ۷۸). علاوه بر اینکه تفاوت سیاست‌های دینی پیامبر با امپراتوری بیزانس، ساسانیان و یهودیان بیان شده، نگرش صلح‌آمیز قرآن با مسیحیان، زردشتیان و یهودیان نیز از ویژگی‌های دین اسلام شمرده شده است (همان: ۷۸-۸۶). نویسنده در این فصل به مفهوم جهاد در قرآن پرداخته که در بیشتر موارد معنایی غیر از جنگ دارد. سیره عملی پیامبر نیز هم‌سو با قرآن بوده چنان که پیروانش را به عدم خشونت در برابر آزار مکی‌ها سفارش

کرده و «بخشش و صبر» در قرآن به عنوان قانونی متعالی تلقی شده‌اند که از روش‌های عمل صلح‌جویانه هستند (همان: ۹۴؛ قرآن: ۴۲/۴۲). نویسنده دامن‌زدن منابع نخستین به خواری عادات مثل سفر فراطبیعی پیامبر و معراج را کم‌اهمیت‌تر از واقعیات ملموس می‌داند و معتقد است که سفرهای تجاری پیامبر نقشی بس مهم‌تر در شناخت اسلام و سیره پیامبر دارند. موضوع هجرت پیامبر در فصل چهارم مطرح شده است. هوان کل آگاهانه قرآن را به عنوان مهم‌ترین منبع برای درک سیره پیامبر تلقی کرده است. به بیانی دیگر، در تمامی فصول کتاب توجه ویژه به قرآن به عنوان منبعی تاریخی اعمال شده است. به عنوان نمونه نویسنده بر این نکته تأکید کرده که وصف قرآن از جامعه مدینه با آنچه سیره‌نویسان دوره خلافت عباسی نگاشته‌اند کاملاً متفاوت است (کل، ۱۳۹۸: ۱۱۶). به نظر می‌رسد یکی از دغدغه‌های نویسنده این است که به پژوهشگران تاریخ اسلام گوشزد کند که برای شناخت پیامبر اسلام مهم‌ترین منبع قرآن است، نه منابعی که پس از رحلت ایشان نگاشته شده‌اند. حتی از نظر نویسنده باید صحت و سقم منابع اسلامی با قرآن سنجیده شود. این موضوع هم برای پژوهشگران مسلمان و هم اسلام‌شناسان غربی بسیار ضروری است و هوان کل به درستی این مشکل را شناسایی کرده است.

یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد این پژوهش تعریفی است که نویسنده از برخی مفاهیم ارائه کرده است که به برخی از آنها اشاره شد. تلقی نویسنده از واژه «ملت» نیز قابل توجه است. بنا بر تحلیل نویسنده «قانون اساسی مدینه تصویری از جامعه غیر عقیده‌مدار (ملت) و متشکل از چند فرهنگ دینی (مهاجران قریشی، هشت طایفه انصار، موالی یهودی انصار و احتمالاً قبیله‌ای مسیحی) بر پایه وفاداری اجتماعی ارائه می‌کند» (همان: ۱۲۴) که کاملاً با قوانین، ارزش‌ها و هنجارهای امپراتوری روم شرقی تفاوت دارد.

نویسنده در این کتاب از غزوه‌های نخستین با عنوان سفرهای کاوشگرانه پیامبر یاد کرده که هیچ درگیری جنگی به همراه نداشته‌اند و صرفاً جستجویی برای یافتن هم‌پیمان بوده‌اند (همان: ۱۲۸). به این ترتیب استفاده از واژه غزوه توسط تاریخ‌نگاران مسلمان بعدی نادرست

تلقی شده است. نویسنده با ذکر آیه‌ای از قرآن بر صلح‌مداری قرآن و اسلام محمدی صحه می‌گذارد و به این ترتیب آموزه‌های انحصارگرایانه رستگاری، که از سوی یهودیان و مسیحیان ابراز می‌شد، توسط قرآن تقبیح شده است (همان: ۱۳۳ و ۱۳۵؛ قرآن: ۱۱۱-۱۱۲). در ادامه نویسنده مواردی از انحصارطلبی‌های دین یهودیت و مسیحیت را ذکر کرده و در مقابل بر صلح‌مداری قرآن تأکید کرده و نمونه‌های تاریخی آن را نیز آورده است.

هوان کل غزوه‌های پیامبر را به دو گروه تقسیم کرده است. غزواتی که به عنوان سفر از آن‌ها یاد شده است و غزواتی که صرفاً جنبه دفاعی داشته‌اند. قرآن نیز جنگ را فقط برای دفاع روا دانسته است (قرآن: ۱۹۰/۲). از سه غزوه بدر و احد و احزاب به عنوان جنگ‌هایی یاد شده که به منظور دفاع از موجودیت مدینه بوده‌اند (کل، ۱۳۹۸: ۱۴۷). قرآن خطاب به پیامبر تأکید می‌کند که: «اگر جنگ طلبان به صلح تمایل نشان دادند، پس تو هم باید تمایل نشان دهی!» (قرآن: ۶۱/۸). نویسنده در تمام فصول کتاب نمونه‌های متناقض روایت‌های متأخر با آیات قرآن و سیره پیامبر را ذکر کرده است. در این مورد نیز روایت عروه بن زبیر -سیره‌نویس متقدم- توسط نویسنده نقد شده که کاملاً با سوره انفال متفاوت است چرا که این سوره قویاً این معنا را می‌رساند که قریشیان نقشه هجوم به مدینه را داشتند (کل، ۱۳۹۸: ۱۵۱). مفهوم جنگ عدالت‌طلبانه مفهومی است که توسط نویسنده زمانی مجاز شمرده شده که هدف جلوگیری از بی‌عدالتی‌ای زشت‌تر از خود جنگ باشد. بنا بر نظر نویسنده، قرآن از صلح‌طلبی به سوی فرمان جنگ عدالت‌طلبانه پیش رفت (همان: ۱۵۳). نویسنده به طور ضمنی از این موضوع گذشته است که اگر رابطه بین جنگ (عدالت‌طلبانه) و صلح بسط بیشتری می‌یافت، درک بهتری از این تحلیل به دست می‌آمد. در فصل پنجم نیز طبق روال فصول پیشین، تأکید بر صلح‌مداری پیامبر است و در جهت اثبات این مدعا قرآن به عنوان مهم‌ترین منبع تلقی شده است. همچنین تناقض‌ها و تفاوت‌های روایات و تفسیرهای متأخر (منابع نخستین اسلامی) با قرآن و سیره پیامبر بیان شده‌اند (همان: ۱۵۱، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۹).

پیماں صلح حدیبیه نمونه متعالی صلح‌مداری پیامبر عنوان شده است. از جمله تحلیل‌های نویسنده که نسبت به آن واکنش‌هایی ایجاد شد مربوط به کارزار تبوک است. او به این نتیجه رسیده که این کارزار از داستان‌پردازی‌های بعد از رحلت پیامبر است (همان: ۲۱۳). گرچه نویسنده به نتیجه درستی درباره تبوک رسیده که در واقع هیچ جنگی در کار نبوده و قصد پیامبر هم به راه انداختن جنگ نبوده است ولی متأسفانه دلیل متقنی برای آن نیاورده بنابراین نتوانسته آن‌چنان که باید در تحلیل فصل پایانی کتاب موفق عمل کند. اگر نویسنده با جزئیات بیشتری به تحلیل واکاوی تبوک و حتی دیگر غزوات - از نظر نویسنده کاربرد واژه غزوه درست نیست - می‌پرداخت، حتماً می‌توانست دلایل دقیق‌تر و علمی‌تری ارائه دهد. باین‌حال نگاه کلی نویسنده به جزئیات تاریخی موجب شده به نتایج جالب و بدیعی دست یابد، هرچند در برخی موارد دلایل آن‌چنان که باید محکم و قوی نیستند.

۶. اهمیت این اثر در رویکرد جهانی درباره اسلام

محقق تاریخ باید بتواند، در عین توجه به جزئیات، نگاه کل‌نگرانه‌ای داشته باشد. قرار گرفتن در بند جزئیات ما را به خطا می‌کشاند. باید پژوهشگر این توانایی را داشته باشد که از جزئیات برای دستیابی به اصول کلی استفاده کند و با این روش می‌توان در حوزه علوم انسانی حرفی برای گفتن داشت. این ویژگی کل‌نگری در اثر هوان‌گُل کاملاً هویداست. نویسنده در این اثر تلاش کرده تا با بیان شواهد جزئی به یک اصل کلی برسد و آن اینکه قرآن و سیره پیامبر نگرشی صلح‌طلبانه دارد نه جنگ‌طلبانه. در واقع نویسنده با نگارش این اثر مخالفت خود را با پژوهشگرانی که سیره عملی پیامبر و قرآن را با جهاد به معنای جنگ هم‌سو می‌دانند، اعلام کرده است؛ چنانکه در مقدمه تأکید کرده که دیدگاه‌های غربی و حتی سنت تاریخ‌نگاری اخیر اسلامی با سیره اصیل پیامبر در صدر اسلام هم‌خوانی ندارند. به‌نظر می‌رسد نویسنده این اثر را بیشتر برای محققان علوم انسانی غربی نگاشته تا تفاوت اسلام محمدی (سیره پیامبر) با رویکرد مسلمانان (متون و منابع دست اول) پس از رحلت پیامبر را برای آن‌ها روشن سازد و

تفاوت گفتمان صلح‌مدارانه قرآن و پیامبر با رویکردی که در منابع بعد از رحلت پیامبر نمود یافته را آشکار کند (Johnson, 2019).

یکی از نویسندگانی که می‌توان آثارش را نقطه مقابل کتاب کُل قرار داد، رابرت اسپنسر است. او در یکی از آثارش که تقریباً دو ماه زودتر از اثر کُل چاپ شد بر آن بوده تا ایدئولوژی جهادی را دنباله تفکرات اصولی اسلام درباره جنگ قلمداد کند. این کتاب به حرکت‌های جهادی‌های مسلمان علیه دیگر کشورها در قرون معاصر نیز پرداخته است که با استقبال زیادی روبرو شده است (Spencer, 2018). تقریباً حدود چهارده سال پیش از آن کتابی درباره پیامبر با همین رویکرد از اسپنسر چاپ شد که با بررسی قرآن، حدیث و سیره، پیامبر را فردی معرفی کرده که به دور از فکر کردن دست به عمل می‌زد (Spencer, 2006). بر خلاف او، هوان کُل با نگارش کتاب مذکور تلاش کرده تا گفتمانی دیگر از پیامبر ارائه دهد؛ گفتمانی که کاملاً متناقض با گفتمانی است که رابرت اسپنسر بیان کرده است.

واکنش‌هایی که تاکنون این کتاب به دنبال داشته، توجه نگارنده را به خود جلب کرد و همین زمینه‌ای برای بررسی و نقد این اثر شد. گروهی که بنیاد اسلام و قرآن را جهاد و جنگ قلمداد می‌کنند، کاملاً از این کتاب و روش نویسنده انتقاد کرده‌اند و در مقابل، اثر اسپنسر را دقیق‌تر تلقی کردند.^۱ این درحالی است که بسیاری از خوانندگان کتاب، از چارچوب علمی و روشی این اثر تعریف کرده و آن را یک پژوهش علمی و دقیق قلمداد کرده‌اند (Tolan, 2020: 105-106).

پیر واضح است که تأثیر رسانه در غرب برای تروریست خواندن مسلمانان تاکنون بسیار موفق پیش رفته است که با نظریه برخورد تمدن‌های هانتینگتون و واقعه یازده سپتامبر به این رویکرد متعصبانه بیش از پیش دامن زده شد. این موضوع را به راحتی می‌توان از موضع‌گیری‌های تند به کتاب هوان کُل دریافت؛ تا جایی که برخی از خوانندگان کتاب، با دیدن عنوان اثر، حاضر به خواندن آن نشدند، درحالی که کتاب رابرت اسپنسر را معتبر و نزدیک به حقیقت تلقی کرده‌اند. برخی نیز نویسنده را متعصب و بدعت‌گذار خواندند و از رویکرد روشی او ایراد گرفتند.

^۱. <https://www.jihadwatch.org/2018>

آن‌ها تفاوت قائل شدن بین اسلام و اسلام‌گرایی را درست نمی‌دانند. به عقیده آن‌ها تاریخ درباره ایده‌آل‌ها نیست، بلکه درباره این است که چطور ایده‌آل‌ها نسبت به واقعیت واکنش نشان می‌دهند. برخی انتقاد کرده‌اند که نویسنده‌ای مثل پاتریشیا کرون بسیاری از منابع اسلامی را غیر معتبر اعلام کرده و برای بیان نگرش واقعی و حقیقی پیامبر فقط متکی به یک منبع شده است. البته باید تأکید کرد که در بیشتر موارد اینگونه اظهارنظرها با رویکرد تاریخی و متخصصانه همراه نیستند و بیشتر تحت تأثیر رسانه‌ها و بحث اسلام‌هراسی بیان شده‌اند که به معنای عدم موفقیت کتاب در غرب نیست؛ چرا که در میان منتقدان متخصص، موافقان زیادی نیز داشته است (Mitiche, 2019, 92-95; Tolan, 2020, 105-106).

یکی از چالش‌هایی که محققان تاریخ اسلام باید به آن بپردازند این است که آیا اساساً باید بین اسلام محمدی و اسلام‌گرایی پس از پیامبر تفاوت قائل شد یا نه؟ آیا اکتفا به قرآن به عنوان منبعی تاریخی برای فهم بنیادهای فکری اسلام برای پژوهشگران کفایت می‌کند؟ تا چه حد می‌توانیم به روایات و احادیث اسلامی اعتماد کنیم؟ آیا رویکرد قرآن و پیامبر به اسلام را باید از رویکرد مسلمانان پس از رحلت پیامبر تفکیک کرد؟ این‌ها سؤال‌هایی هستند که کتاب هوان کُل بیش از پیش ضرورت پرداختن به آنها را، به‌خصوص در مجامع علمی غربی، مطرح کرده است. اگر نگاهی اجمالی به آثار نویسندگان و عالمان غربی هم ببیندازیم، جای خالی پژوهش درباره این پرسش‌ها آشکار می‌شود. از این منظر، همین که این کتاب توانسته جامعه علمی غرب را به چالش بکشاند، قدم بزرگی در پژوهش‌های اسلام‌شناسی برداشته است.

جمع‌بندی و ارزیابی نهایی

نوشتار حاضر به نقد و بررسی کتاب محمد پیامبر صلح در گرماگرم ستیز امپراتوری‌ها پرداخته است. این کتاب توسط صالح طباطبایی در سال ۱۳۹۸ ترجمه و توسط نشر روزنه چاپ شده است. هدف اصلی هوان کُل از نگارش این کتاب ارائه نگرش غالب در قرآن و سیره پیامبر به‌عنوان بنیان‌های شکل‌گیری اسلام بوده است. دغدغه مؤلف همان‌طور که در مقدمه کتاب به آن اشاره کرده، این است که با خوانش دقیق قرآن در خصوص مضامین مربوط به صلح،

تصویر درستی از سیره عملی محمد(ص) ارائه دهد. تصویری که نه تنها با دیدگاه‌های غرب که با سنت‌های تاریخ‌نگاری اسلامی نیز هم‌خوانی ندارد. این کتاب در بحبوحه زمانی منتشر شده که در غرب بسیاری از محققان نگرش مسلط در قرآن و سیره پیامبر را اندیشه جهاد و جنگ قلمداد کرده‌اند و به دنبال آن بحث اسلام‌هراسی مخصوصاً از طریق رسانه‌ها تبلیغ می‌شود. نویسندگانی که تسلط جامعی در حوزه اسلام چه در قرون نخستین و چه در دوره‌های اخیر دارد با درک وضعیتی که در جوامع علمی غرب وجود دارد، به موضوعی پرداخته که کمتر به آن توجه شده است. این تألیف به نتایج و تحلیلات ارزنده‌ای منجر شد که بر مبنای آن نگرش اصلی قرآن و پیامبر را نگرشی صلح‌طلبانه قلمداد کرده است. نظریه‌ای که کاملاً متعارض با اندیشه غالب در مورد جهادی بودن اسلام ارائه شده است. علیرغم واکنش‌های مثبتی که نسبت به کتاب در فضای مجازی وجود دارد، گروهی هم کاملاً به متغیرهای کتاب واکنش نشان دادند. باید این موضوع را پذیرفت که مخالفان نظریه هوان کُل هر چقدر هم دلایل و تحلیل‌های قوی ارائه شود باز هم بر نظر خود پافشاری می‌کنند چون اسلام نخستین را از دریچه اسلام‌گرایی کنونی می‌بینند. خود نویسندگان هم بر این نکته اذعان داشته که اسلام محمدی با آنچه در متون اسلامی بعد از رحلت پیامبر تفسیر و روایت شده متفاوت است. بنابراین انتظار می‌رود نویسندگان این سؤال را مورد آزمون و بررسی قرار دهد که چرا نگرش صلح‌طلبانه پیامبر و قرآن پس از رحلت ایشان به فراموشی سپرده شد و یا چرا به گونه‌ای دیگر تفسیر گشت. اسلام محمدی با اسلام‌گرایی بعدی چه تفاوت‌هایی دارند و برای بازگشت به نگرش صلح‌مدارانه چه تمهیداتی لازم است. پیشنهاد نگارنده این سطور به پژوهشگران مطالعات اسلامی این است که در پژوهشی مستقل، به پرسش‌های مذکور پاسخ دهند. با همه این موارد همین که هوان کُل توانست با نگارش این کتاب خواننده را به فکر فروبرد، نشان‌دهنده ارزش و اهمیت این اثر در مطالعات اسلام و اسلام‌شناسی است. از این حیث خواندن آن به همه علاقه‌مندان تاریخ اسلام پیشنهاد می‌شود.

منابع و مأخذ

قرآن

کتاب مقدس

کُل، خُوان، ۱۳۹۷، ریشه‌های تشیع شمال هند در ایران و عراق، ترجمه مهرداد رمضان نیا، قم: ادیان و مذاهب.
کُل، هُوان، ۱۳۹۸، محمد پیامبر صلح در گرماگرم ستیز امپراتوری‌ها، ترجمه صالح طباطبایی، تهران: روزنه.
صدری، احمد، ۱۳۸۵، مصاف تمدن‌ها: خواب چپ ساموئل هانتینگتن، آخرالزمانی در همین نزدیکی، ترجمه امیرحسین تیموری، تهران: کویر.

صمیمی، مینو، ۱۳۹۵، محمد (ص) در اروپا، تهران: اطلاعات.

عبدالمحمدی، حسین، ۱۳۹۱، «نقدی بر دیدگاه مستشرقان درباره نقش جهاد در گسترش اسلام (در عصر پیامبر اکرم)»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۷، ۷-۲۶.

منانت پور، محمدتقی، ۱۳۹۳، «نقد دیدگاه مستشرقان درباره غزوات پیامبر»، تاریخنامه خوارزمی، شماره ۵، ۱۳۰-۱۰۱.

وات، مونتگمری، ۱۳۸۴، محمد، تاریخ اسلام کمبریج، ج ۱، ترجمه تیمور قادری، تهران: امیرکبیر.

Huntington, Samuel, 2007, *The clash of civilizations and remaking of world order*, Simon & Schuster.

Johnson, David A., 2019, *Review of Juan Cole*, www.juancole.com, Northwest Progressive Institute.

Mitiche, Ahmed Z, 2019, Book review "Muhammad: prophet of peace amid the clash of empires", *Journal of Islamic Social Sciences*, Volume 36.

Spencer, Robert, 2006, *The truth about Muhammad founder of the world's most intolerant religion*, Washington D. C., Regnery Publishing.

Spencer, Robert, 2018, *The history of Jihad from Muhammad to ISIS*, New York, Post Hill press.

Todd H, Green, "Islamophobia", *Encyclopedia of religion*, Oxford University press.

Todd, H. Green, 2019, *The fear of Islam: an introduction to Islamophobia in the west*, Minnesota, Fortress press.

Tolan, John, 2020, Book review "Muhammad: prophet of peace amid the clash of empires", *Journal of Islam and Christian-Muslim relations*, Volume 31.

www.amazon.com/Muhammad-Prophet-Peace-Clash-Empires/product-reviews/156858783X

www.goodreads.com/book/show/38534729-muhammad

www.jihadwatch.org/2018/12/the-fantasy-islam-of-the-university-of-michigans-juan-cole-part-